



UDK:801.82:821.512.133

Muhayyo TO'RAYEVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
E-mail: torayevamuhayyo0@gmail.com

Qarshi davlat universiteti dotsenti, f.f.d Sh. Nuriddinov taqrizi asosida

SHARIF YUSUPOV'S RESEARCH ON THE BIOGRAPHY OF FURQAT

Annotation

The article analyzes the scientific researches of the source scholar Sharif Yusupov, who made a great contribution to the development of Uzbek source studies, on the biography of Furqat. In the scientist's works, comments were made about the study of Furqat's life, friends, going abroad and the main reasons why he wandered in other countries and could not return to his country.

Key words: Source studies, enlightenment, source, archival documents, debate, biography, ignorance, fellow believer, governor-general, colony.

ИССЛЕДОВАНИЕ ШАРИФА ЮСУПОВА ПО БИОГРАФИИ ФУРКАТА

Аннотация

В статье анализируются научные исследования источниковеда Шарифа Юсупова, внесшего большой вклад в развитие узбекского источниковедения, по биографии Фурката. В трудах ученого даны комментарии об изучении жизни Фурката, его друзьях, поездках за границу и основных причинах, по которым он скитался по другим странам и не мог вернуться в свою страну.

Ключевые слова: Источниковедение, просвещение, источник, архивные документы, полемика, биография, невежество, единоверец, генерал-губернатор, колония.

SHARIF YUSUPOVNING FURQAT BIOGRAFIYASIGA OID TADQIQOTLARI

Anotatsiya

Maqolada o'zbek manbashunosligi rivojiga katta hissa qo'shgan manbashunos olim Sharif Yusupovning Furqat biografiyasiga oid ilmiy quvvatli tadqiqotlari tahlil etilgan. Olim asarlarida Furqat hayoti, do'stlari, chet elga ketish va o'zga yurtlarda sarson bo'lib, yurtiga qaytolmasligining asosiy sabablari tadqiq etilgani xususida mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Manbashunoslik, ma'rifatparvarlik, manba, arxiv hujjatlar, munozara, biografiya, jaholat, hammaslak, general-gubernator, mustamlaka.

Kirish. Milliy adabiyotimiz tarixidagi XIX asr oxiri XX asr boshlari Qo'qon adabiy muhiti ijodkorlari adabiy merosini mustaqillik mafkurasi tamoyillari asosida xolis va haqqoniy tadqiq etish adabiyotshunoslikning dolzarb vazifalaridandir. Bu davrda yashab ijod etgan ma'rifatparvar adiblarning, ilm-fan homiylarining merosini o'rganish ayrica ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan, milliy uyg'onih davrining yirik namoyondasi, ma'rifatparvar adib, shoir, etnograf, muarrix, xattot Furqatning hayotini, ijodiy merosini, ayniqsa, umrining 18 yilini xorijda hijronda o'tkazganligining sabablarini manbalar asosida o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Sho'rolar siyosati natijasida xalqimizning bir qancha fidoyi, ma'rifatparvar ijodkorlariga ta'na-malomat toshlari otilgani, tariximiz soxtalashtirib talqin etilganligi ayni haqiqatdir. Bu davrda yartilgan asarlarning tag zamiridagi haqiqatlar zahmatkash olimlarimiz izlanishlari natijasida qalqib chiqmoqda. Furqat hayoti va ijodiy merosi borasidagi bahslar bugungi kunda ham to'xtagani yo'q. Furqatning hayot yo'lidagi murakkabliklar, soxtaliklar, yolg'onchiliklar olimlarimiz tomonidan shoir ijodiy merosini sinchiklab o'rganish natijasida tag zamiridagi haqiqatlar kundan-kunga ravshanlashib borayotganligi ham ayni haqiqatdir. Ana shunday fidoyi manbashunos olimlardan biri professor Sharif Yusupovdir. Olim haqida jurnalist Ahmadjon Meliboyev shunday yozadi: "Professor Sharif Yusupov o'tgan asrning yetmishinchi yillari boshlarida ToshDUning (hozirgi O'zMU) jurnalistika fakultetida talabalarga so'nggi xonlik davridan saboq bergan. Domlaniq yaqin o'tmishimizga doir maroqli suhbatlari qiziqarli bo'libgina qolmay, o'sha payt uchun bir

muncha kutilmagan xulosalari, ko'pchilikka ma'lum bo'lmagan faktlari bilan boshqa saboqlardan ajralib turar edi"[Ahmadjon Meliboyev 2019, 2].

Ustoz ilmiy faoliyatining kattagina qismi Furqat biografiyasini tiklashga, Qo'qon adabiy muhitining Xudoyorxon davri tarixini yoritishga bag'ishlagan edi. Olimning mashaqqatli mehnatlari evaziga Furqatning chet ellardagi hayoti, do'stlari, maslakdoshlari bilan bog'liq bir qancha chalkash va noma'lum bo'lgan ma'lumotlar topilib, ilmiy istifodaga olib kildir. Uning adabiy manbalar bilan ishlash va Furqat ilmiy biografiyasini tiklashga doir tadqiqotlari natijasida "Furqat yo'llarida", "Xudoyorxon va Furqat", "Xufiya qatlamlar", "Tarix va adab bo'stoni" kabi salmoqli kitoblari bugungi matnshunoslik va manbashunoslik sohasi taraqqiy topishida muhim ahamiyat kasb etib kelayotir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Furqatning vatanjudolikka yashashga majbur qilgan omillarni aniqlash har doim mutaxassislarning diqqat markazida bo'ldi. Bu xususida, bir talay olimlar tadqiqotlarida o'z mulohazalarini bayon etdi. Ulardagi qarama-qarshiliklar, yakdil fikrlarning yo'qligi, bahs-munozaraga sabab bo'ldi. Prof. Sharif Yusupovning tadqiqotlari natijasida bu bahs-munozaralarga sabab bo'lgan bir talay haqiqatlar oydinlashdi. U 1990-yili "Furqat va o'zbek ma'rifatparvarlik adabiyotining yangi bosqichi" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. Mustaqillik yillarida olimning "O'zbek ma'rifatparvarlik adabiyoti va Furqat" nomli uslubiy qo'llanmasi nashr etildi. Olim o'z tadqiqotlarida Furqat ijodining ma'lum bir qirralarini arxiv ma'lumotlari, matbuot materiallariga asoslangan holda yoritib beradi. Sharif

Yusupovning ilmiy faoliyatida muhim o'rin tutadigan asarlaridan "Furqat yo'llarida" monografiyasi 1989-yili e'lon qilindi. Unda Furqatning chet elga ketish va qolib ketish sabablari, shoirning vatanjudolikda kechgan og'ir hayoti to'g'risida arxiv hujjatlari hamda ishonchli manbalar asosida e'tiborli mulohazalar bayon qilindi. Tadqiqotning yana bir diqqatga sazovor jihati shundaki, olim mazkur masalalar yuzasidan ilgari ilmiy ishlarda bildirilgan fikrlar bilan munozaraga kirishadi va o'z qarashlariga ishonarli dalillar keltiradi.

Tahlil va natijalar. Furqatning chet elga chiqarilib yuborilishi va 18 yil sarson-sargardonlikda o'tkazib, aziz xoki o'zga yurtlarda qolib ketishining haqiqiy sabablarini izlab topish furqatshunos tadqiqotchilar oldida turgan eng muhim vazifalardan biri ekanligini qayd etadi. Bu masala ko'pchilik furqatshunos olimlarni bahs-munozaraga tortganligi ham buning dalilidir. Ana shunday dolzarb masalaga Sharif Yusupov manbalarni, arxiv hujjatlarni titkilash mobaynida Furqatning chet ellarda sarson bo'lishiga asosiy sabab turkistonlik ayrim boy va amaldorlarni hajv qilishi yoki general-gubernator oilasi bilan shaxsiy nizosi tufayliga emas, balki chor hukumati Turkistonda yurgizgan yerlik aholini nodonlik va jaholatda saqlashdan iborat reaksiyon harakatlariga zid keladigan ma'rifatparvarlik faoliyati tufayli va chor idora usuliga qarshi bo'lgan ilg'or fikrli kishilar bilan hammaslak bo'lganligi uchun ham yurtdan chiqarilib yuborilganligini aniqlaydi. Olim izlanishlari davomida Furqatning 1892-yil bahorida Istanbuldan yozilgan maktubini topish orqali shoir ko'pgina tadqiqotchilar da'vo qilganidek, yurtdan yashirin qochib ketmaganligini, aksincha general-gubernatorlik doiralari qo'ygan tuzoqqa ilinib qolib, "ixtiyoriy sayohat"ga jo'natilganligini aniqlaydi.

Olimning tinimsiz mehnatlari, arxiv hujjatlari, qo'lyozmalar fonlarini titkilash davomida yaratilgan asarlarining qiymati nihoyatda beqiyosdir. Ana shunday asarlaridan biri "Furqat yo'llarida" asaridir. Asarning daslabki bobi "Bolalikdan balog'atga" deb nomlanib, unda Furqatning ilk savodi chiqishida muhim rol o'ynagan ustozlari, bolalik yillari, savdogarlik bilan shug'ullangan davrlari, Marg'ilonda yashagan yillari va Muqimiy, Zavqiy, Nisbat kabi ma'rifatparvarlar bilan ilk uchrashuvlar, turmushi haqidagi qimmatli ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Bundan tashqari Furqatning Marg'ilondagi hayoti ko'p adabiyotshunoslar tomonidan o'rganilganligini ta'kidlaydi. Xususan, adabiyotshunos olim H. Hojiboyev tomonidan Furqatning marg'ilonlik suxandonlar davrasida amalga oshirgan ishlari, bu davrda yaratilgan ba'zi asarlari haqida talaygina qiziqarli hikoyalar 2 ta maqolasi bilan bayon qilinganligini aytib, marg'ilonlik do'stlari shaxsini aniqlash bo'yicha hech bir ish amalga oshirilmaganligini ta'kidlaydi. Olim Furqatning marg'ilonlik do'stlarining shaxsini aniqlashtirish bo'yicha olib borgan tadqiqotida bunday yozadi: "Muhammad Sharif ham she'riyatga ixlosmand bo'lib, Obid taxallusi bilan shuhrat topgan. U Furqat, Zavqiy, Rojiiy Marg'iloniy va boshqalar bilan do'st bo'lgan. Sho'ro hokimiyatining dastlabki yillarida Mirzo Sharif qo'rboshilarni o'xshatib hajv qilgani uchun Marg'ilon rastasida kaltaklanadi va o'zini o'nglilmagan shoir 1920-yil vafot etadi". [Sharif Yusupov 1984, 19]

Furqat "Sarguzashtnoma"sida "ko'p borikbin va xirad oyin kishi" (nozik narsalarni ko'ra biluvchi, aql idrokli kishi) sifatida ta'rifangan do'sti Mulla Shamsiddin mufti marg'ilonlik ilm ahlari davrasida mashhur bo'lgan. Furqat Mulla Shamsiddin orqali Rojiiy Marg'iloniy bilan tanishadi. Rojiiy "aruz fanida ko'b mohir kishi" bo'lib, "turkiy g'azal mashqida ko'b latif va ravon" ligi haqida Furqat qayd etib o'tganligini keltiradi. Shuningdek, Sharif Yusupov Rojiiyning Marg'ilonda rus-tuzem maktablari ochilishida ham faol bo'lganligini aniqlaydi. Olim "Yorkand shahridan Toshbultuga xat"da Furqat salom yo'lagan Hoji domla bilan

Qarshiy domla haqida ham ba'zi ma'lumotlarni oydinlashtirishga muvaffaq bo'lgan. Hoji domla Mahdumboy madrasasida mudarrislik qilgan. Qarshiy domla ham shu madrasada mudarrislik qilgan. Uning ilmiy komil, she'riyatda peshqadam bo'lganligi marg'ilonliklar orasida mashhur bo'lgan. Marg'ilonlik qariyalardan Abdullaxon Alixonovning qo'lida Qarshiy domla o'zi kitob qilgan qimmatli bayoz ham bo'lib, undan Furqat asarlari ham joy olgan. Furqat Yorkentdan yozgan she'riy maktubida yo'llangan Toshbultu esa Roqi taxallusi bilan asar yaratgan. Olim uning Muxtorxon ismli yolg'iz o'g'li o'sha paytlar hayot ekanligini aniqlaydi ammo u bilan uchrashish imkoniyati bo'lmaydi

Sharif Yusupov bu kabi ma'lumotlarni Marg'ilondagi safari chog'ida yoshi ulug' insonlar bilan muloqatda oydinlashtiradi. Xulosa sifatida olim "Marg'ilonda Furqat ijodkor sifatida yangi bosqichga ko'tarilishiga, ilmini takomillashtirishiga, she'riyat bobida ustoz darajasiga yetgan qalam sohiblari bilan abadiy do'stlashuviga yordam berishdan tashqari, o'sha davrdagi mahalliy xalq hayotida yangi va ulkan voqealardan bo'lgan gazeta bilan tanishuviga, gazeta orqali ma'rifatparvarlik faoliyatida ilk odimlarni tanlashiga ham ko'p jihatdan qulay sharoit vujudga kelgan edi" [Sharif Yusupov 1984, 23] deydi.

Sharif Yusupov o'zidan oldingi Furqatshunos olimlar asarlari bilan tanishib chiqadi va hali Furqat ijodi qirralarining ochilmay qolgan jihatlarini mavjudligini anglab, Furqat hayotining Toshkent davri o'zidan oldingi tadqiqotchilar tomonidan yetarlicha o'rganilmay qolgan haqida qayd etib, tinimsiz izlanishlarini davom ettiradi. Uning "Furqat yo'llari"da asarining ikkinchi qismi "Toshkentdagi faoliyat" deb nomlangan bo'lib, unda Furqatning Toshkentdagi hayoti aks ettirilgan. Ko'pgina furqatshunos olimlar shoirning uzoq vaqt Toshkentda yashashining sababi qilib, ona shahrida oilasi bilan yashashning imkoniyati yo'qligi, muhimi, rus hayoti, rus madaniyati bilan yaqindan tanishish istagi borligini ta'kidlashgan. Sh. Yusupov esa shoir qon-tomir kasalligiga da'vo topish maqsadida Toshkentga yo'l olganligini ta'kidlaydi. Olim bunga sabab qilib quyidagilarni keltiradi: "Furqat Muqimiy vositasi bilan g'oyibona tanishgan do'sti Hoji A'zam Sarimulla Oxund o'g'lining Toshkentga taklif etib ketma-ket yo'llagan maktublarini ham qo'shimcha qilsak, shoirning Toshkentda uzoq muddat yashash haqida qarorga kelishi qay tariqa pishib yetilganini ko'z oldimizga keltirish qiyin bo'lmaydi" [Sharif Yusupov 1984, 24].

Olimning ta'kidlashicha, Furqat Toshkentda do'sti Hoji A'zam ko'magi bilan Ko'kaldosh madrasasidagi bir hujraga joylashadi. Shoir bu yerda Sattorxon Abdug'afforov, Jo'rabek Qalandarqori o'g'li, Muhiddinxo'ja Hakimxo'ja o'g'li, Saidrasul Saidrasul o'g'li va boshqalar bilan do'st tutunadi. Sh. Yusupov ularning faoliyatlari va Furqat bilan qanday aloqasi bo'lganligini izohlab beriladi. Bundan tashqari, Furqat rus ziyolilaridan S. Gramenitskiy, G. Mitropolskiy, V. Stepanov, M. Lyutov, E. Gradusov va boshqalar bilan tanish bo'lgan ulardan so'nggi madaniy, ilmiy yangiliklardan xabardor bo'lib turgan.

Arxivda saqlanayotgan N. Ostroumovning kundaligini o'rganib chiqqan Sharif Yusupov N. Ostroumovning qanchalar ikkiyuzlamachi, tuban kimsa bo'lganligiga, ruslar tomonidan ziyolilarimizga nibatan amalga oshirilgan soxtaliklar, nohaqliklarga guvoh bo'ladi. N. Ostroumov Furqatga boshqa shaharlarga borib yangiliklar bilan tanishib kelishini taklif qilib, shoir ketgach, Turkistonning barcha darvozalarini u uchun yopib qo'yanini ta'kidlaydi.

Olim davr vaqtli matbuoti, boy arxiv materiallari, Furqat do'stlarining barhayot farzandlari bilan uchrashib, shoirning Toshkentda kimlar bilan do'stona munosabatda bo'lganligini, kimlar uning ma'rifatparvarlik faoliyatiga haqiqiy ko'mak berganligini haqidagi haqiqatlarni arxiv hujjatlari asosida aniqlaydi.

Sharif Yusupov Furqat ijodini o'rganishda birlamchi manbalardagi hujjatlardan foydalanib, o'z qarashlarini isbotlashga harakat qiladi. Olimning 1978 yilda "Guliston" jurnalida "G'urbatda Furqat" deb nomlangan maqolasi chop etiladi. Olim ushbu yuksak saviyali maqolasi uchun "Guliston" jurnalining yillik mukofotiga sazovor bo'ladi. Bu maqola "Furqat yo'llarida" kitobidan ham o'rin olgan. Ushbu maqolada shoirning chet elga ketish sababi va aziz xoki o'zga yurtlarda qolib ketishining asosiy omillari haqida bir qancha haqiqatlarni ochiq qilganligi haqida ma'lumotlarni keltiriladi. Bu davrgacha Furqatning chet elga ketish sabablari haqida bir qancha olimlar o'z asarlarida xulosalarini berib bo'lishgan edi. Unga ko'ra, "Furqat toshkentlik Sayidazimboy xususidagi:

Sayidazimboyning laqablari siyok,

Nimsafid jog'i tangugon engok, baytini va Shayxovandtahir dahasining qozisi Sharifxo'ja haqidagi:

Hangoma talab bo'lsang,

Mahkomaga yo'rto ko'r.

To'rt echkini bir lo'li

Afsun birla o'ynotur, -

Hajvini bitgani uchun hamda Turkiston general-gubernatori fon Kaufman bilan general Aprelov uni haddan tashqari yomon ko'rgani uchun chel ellarga qochgan"[Sharif Yusupov 1978, 7:24] kabi fikrlar bayon etilganligini ta'kidlaydi. Olim bu xulosalar haqiqatdan yiroqligini bir qancha inkor etib bo'lmaydigan faktlar bilan izohlaydi. Olim bu to'rt shaxsdan faqat bittasini general Aprelovni shoir hajv qilganligini inkor etmaydi. Bunga sabab qilib ana shu hajvning bir necha nusxalari toshkentlik keksha she'riyat ixlosmanlari, xususan, Shotursun Shomaqsudov qo'lidan to'plangan materiallar orasida mavjudligi keltiradi. Sh. Yusupov Davlat arxivida saqlanayotgan hujjatlarni ko'zdan kechirish mobaynida esa fon Kaufmanni Furqat Toshkentga kelishidan yetti yil avval 1882-yilda vafot etganligini, Saidazimboy Muhammadboyev Kaufmandan ham oldin 1881-yilda vafot etganligini aniqlaydi. "Turkiston viloyati gazetasi"da 1891-yil 22-yanvarda Furqat tomonida Sharifxo'ja qozi to'g'risidagi iliq fikrlarga tayanib, olim ular o'rtasida ziddiyat emas hurmat bo'lganligini ta'kidlaydi. Shoir va qozi orasidagi munosabatlar yomon bo'lmaganini Sharifxo'ja tomonidan tuzdirilgan "Majmuat ush-shuaro" deb nomlangan kitobda Furqat asarlaridan ham namunalarni keltirilganligi bilan izohlaydi.

Professor Sh. Yusupov shoirning chet ellarga ketishining asosiy sababi qilib quyidagilarni ko'rsatadi: "... birinchidan, Furqat chor tuzumiga oppozitsiyada bo'lgan ilg'or ziyolilar davrasida ekanligi, ikkinchidan, ehtimol tutilgan yaqin oradagi uning isyonkor kayfiyatdagi boshqa do'stlari bilan birga qatnashish ehtimoli va, nihoyat, eng asosiysi, Furqat o'z ulkan ma'rifatparvarlik faoliyati bilan chor hukumatining o'lkada yurgizib turgan mahalliy aholini nodonlikda saqlash siyosatiga butunlay zid yo'l tutganligi o'lka bosh hokimi general-gubernatorning o'zida shoirni uzoq muddatga Turkistondan jo'natib yuborish niyatining tug'ilishiga sabab bo'lgan, deb taxmin qilish mumkin"[Sharif Yusupov 1990, 276].

Furqat hayoti, uning chet ellarga ketish sababini aniqlash bilan bog'liq tadqiqotlar bir necha yillardan beri butun jahon olimlarining diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Xususan, mustaqillik davrida ham bir necha olimlarimiz tomonidan qayta-qayta tadqiqot markaziga tortildi. Bu borada bir talay olimlar bahs-munozaraga kirishdilar. Xususan, oxirgi yillarda amalga oshirilgan bir qancha olimlarning mashaqqatli mehnatlari, izlanishlari natijasida ba'zi haqiqatlar ochiqlandi, xulosalar berildi. Ularning aksariyatida Sh. Yusupovning tadqiqotlari haqiqatga ancha yaqin ekanligi e'tirof etildi. Xususan, keyingi davr tadqiqotchilaridan biri f.f.d. prof N. Jobborov ham o'zining "Furqatning xorijdagi hayoti va ijodiy merosi: manbalari, matniy tadqiqi, poetikasi" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida Sharif Yusupovning shoirning chet

elga ketish sabablariga oid xulosalari haqiqatga ko'proq yaqinligini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, N. Jobborov bu masala yuzasidan quyidagi fikrlarni keltiradi: "... keyingi izlanishlar natijasida shoirning chor Rossiyasi mustabid siyosatini fosh etuvchi, o'sha paytlarda mutaxassislariga ma'lum bo'lmagan bir qancha asarlari, dastxat she'rlari aniqlandiki, ular Furqatning vatanjudolikda yashashga majbur bo'lishi sabablarini yanada oydinlashtirishi bilan ahamiyatlidir. Ushbu dalillar asosida shoirning vatanjudolik sabablarini quyidagi ikki omil bilan izohlash mumkin.

Furqatning chor Rossiyasi mustamlaka siyosatini ochiqdan-ochiq qoralab asarlar yozganligi.

Shoirning Vatan va millat manfaatiga asoslangan ma'rifatparvarlik faoliyati mustamlaka ma'muriyatiga xush kelmaganligi"[Nurboy Jabborov 2004, 18]. Bundan ko'rinish turibdiki, olim shoirning hali topilmagan asarlarida bayon etilgan tagzaminidagi haqiqatlarni mavjud manbalar asosida ongi va ichki hissiyotlari bilan his qila olgan va to'g'ri xulosalarni bera olgan.

Bundan tashqari, olimlar o'rtasida Furqat ikki xil Rossiyan (ilg'or madaniy Rossiya va mustamlakachi chor Rossiyasi) anglab yetganmi? degan savol furqatshunoslar o'rtasida ko'plab bahs-munozaraga sabab bo'lgan [Nurboy Jabborov]. Bu borada olimlarning fikrlari turlicha edi. Ko'pchilik furqatshunoslar shoirning ikki Rossiyan anlab yetmagan deb hisoblaydi. Bu xususida, Sh. Yusupov shunday keltiradi: "Ba'zi tadqiqotchilar Furqat o'z ma'rifatparvarlik faoliyatini boshlagan dastlabki haftalarida bitgan:

Jahon bastu kushodi ilm birla,

Nadur dilning murodi ilm birla.

Ko'ngullarning sururi ilmdandur,

Ko'rar ko'zlarning nuri ilmdandur

misralarini dastak qilib, go'yo u jamiyat taraqqiyotining asosiy qonunlarini tushunib yetmagan, shuning uchun ham ilm-fanning ahamiyatiga keragidan ortiqcha baho bergan, degan fikrlarni bildirgan edilar"[Sharif Yusupov 2003, 109]. Tadqiqotchi olim bu borada ham, boshqalardan farqli o'laroq, furqat ijodiga oid faktlarga tayanib quyidagicha fikr bildiradi: "Rossiya differensial munosabati ko'p hollarda uning asarlari tagmazmunida ifodalangan" ligi, buning sabablari esa "... bu asarlarning beistisno barchasi Turkiston general-gubernatorligi amaldorlarining, oxranka va chor senzurasining kundalik qattiq nazorati ostida chiqib turgan gazetada e'lon qilish uchun mo'ljallab yozilganligi"da ekanligini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, "Lekin shunga qaramay, Furqat bu asarlarning ichki mazmuniga, tag oqimiga o'sha davr sharoitida aytish g'oyat xatarli bo'lgan qaltis fikrlarni joylab borgan"[Sharif Yusupov 1190, 336]. keyinchalik prof. N. Jobborov o'zining "Furqatning xorijdagi hayoti va ijodiy merosi: manbalari, matniy tadqiqi, poetikasi" nomli doktorlik dissertatsiyasida bu masala yuzasidan olimlarning qarama-qarshi fikrlarini keltirib, keyingi davrlarda topilgan shoir ijodiga mansub bo'lgan ayrim asarlarining tahlili asosida quyidagi fikrlarni qayd etadi: "... furqatshunoslikda mazkur masala yuzasidan turlicha, bir-birini inkor etadigan mulohazalar bildirilgan. Ularning aksariyati uchun xos bo'lgan masalaning qo'yilishidagi mahdudlikni o'sha zamondagi hukmron mafkura talablari bilan, ayrim hollarda esa, o'sha paytdagi hali shoirning chor mustamlakasini ayovsiz fosh etgan asarlari ko'pchilik mutaxassislariga ma'lum bo'lmagan bilan izohlash mumkin"[20]. prof. N. Jabborovning keltirishicha, Furqatning "... mustamlaka siyosatiga bo'lgan munosabatini yillar o'tishi bilan ham o'zgarmagan. Faqat istibdodni qoralash ruhi dastlabki asarlarida ochiqroq aks etgan bo'lsa keyingilarida ko'proq obraz va timsollar zamirida berilgan"[Nurboy Jabborov 2004, 32]. N. Jabborov bu boradagi haqiqatga eng yaqin fikrlarni I. Mo'minov, Sh. Yusupov tadqiqotlarida va B. Qosimovning monografiyasida keltirilganligini ta'kidlaydi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, Furqat hayoti va ijodiga bag'ishlangan qimmatli tadqiqotlari bilan o'zbek manbashunosligi rivoji va taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan olim prof. Sharif Yusupov biror bir manba ustida ishlar ekan, yuzaki qarashni xohlamaydi. Buning isobotni esa keyingi davrlarda yaratilgan tadqiqotlarda ham ko'rish mumkin. Har bir manbani yaratilish tarixiga jiddiy e'tibor qaratdi. Boshqa tadqiqotchilardan farqli o'laroq uning tabiatidagi sinchikovlik, tarix ilmiga bo'lgan muhabbat bir zum ham haqiqatlarni oydinlashtirishga bo'lgan qiziqishini

so'ndirmaydi. Furqat biografiyasiga oid bahs-munozaralarga oydinlik kiritib, uning do'stlari, hammaslari shaxsini aniqlash maqsadida arxiv hujjatlariga, Furqatning yozishma maktublariga, N. Ostromovning kundaliklaridagi qaydlariga qayta-qayta murojat qiladi. Nihoyat, bu mashaqqatli mehnatlar o'z mevasini berdi. Olimning sa'y-harakatlari natijasida, nafaqat Furqat hayoti, Toshkentda, Marg'ilonda yashagan yillardagi turmush tarzi, adabiyot olamiga kirib kelishi, ma'rifatparvar ijodkorlar bilan tanishuviga doir haqiqatlar oydinlashdi va iste'foda etildi.

ADABIYOTLAR

1. Ahmadjon Meliboyev. "Tarix ummonidan qatralar". "Jahon adabiyoti" jurnali 2019-yil 2-son
2. Юсупов Ш. Фуркат йўлларида. Т.: Адабиёт ва санъат, 1984. 19-24
3. Шариф Юсупов. Фурбатда Фуркат. // Гулистон. 1978, 7:24.
4. Ш. Юсупов. Фуркат ва ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг янги босқичи. Ф.ф.д. диссертация. Т., 1990.
5. Н. Жобборов. Фуркатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Ф.ф.д... диссертация, Т.: 2004. 18-32 бет
6. Юсупов Ш. Хуфия қатламлар. Т.: Маънавият, 1999.
7. Юсупов Ш. Тарих ва адаб бўстони. Т.: Маънавият, 2003. 109
8. Интернет сайтлар:
9. www.ziyouz.uz
10. Xurshid Davron kutubxonasi.uz